

گزارش فرهنگی

شمایل نگاری مذهبی در ایران دوره اسلامی

متن سخنرانی دکتر علی بلوکباشی
در شب بنیاد مازندران پژوهی انوشه

در مورد شمایل نگاری نظریه های مختلفی بیان شده که مهم ترین و جامع ترین نظریه را یک اسقف اعظم کلیسای مسیحی روسیه به نام پاول فلورنسکی Pavel Florensky در آغاز قرن نوزدهم بیان کرده است که به نظریه «شمایل نگاری» معروف است، بیان کرده و می گوید: «شمایل نگاری یک دانش ماورای طبیعی است و خود شمایل زبان این دانش است» و هنرمند شمایل نگار، وقتی نقاشی ای را عرضه می کند، تجسم معبودهای مقدس را روی پرده و بوم و چوب و کاشی و... آورده است. در واقع هنرمند با استفاده از داده های ذهنی خودش معبود را بر روی کاغذ و بوم ... تجسم می کند و آن چه که قابل تجسم نباشد به صورت نماد و نشانه می آورد.

اما شمایل نگاری در ایران دوره اسلامی، قبل از آن بگویم که اگر ما در مورد شمایل مذهبی در دوران اسلامی ایران سخن می‌گوییم، بدان معنا نیست که ما در ایران قبل از اسلام شمایل نداشته‌ایم، بلکه در میان آثاری که از آیین مانوی به دست آمده و همچنین نقاشی‌های خودمانی، نمونه‌های زیادی از شمایل وجود دارد و علاوه بر این، این نکته که پیروان مانوی از روی شمایل آموزش می‌دیده‌اند، اثبات می‌کند که ما از قرن دوم میلادی در ایران و گستره‌ی فرهنگی ایران شمایل‌های مذهبی داشته‌ایم. اما در دوران اسلامی نیز با وجود منع مذهبی و سخت‌گیری در پرداختن به صورت‌گری، این سنت هم چنان ادامه یافت، اما بیشتر جنبه‌ی دینی و مذهبی به خود گرفت. شمایل نگاری مذهبی براساس مضامین برگرفته از تاریخ مذهبی تشیع تقریباً از قرن چهارم هجری (دوره‌ی آل بویه) به بعد در ایران شروع می‌شود. یک خانم فرانسوی به نام «ماریا فونتانا Maria Fontana» تحقیق بسیار دقیقی در این باب انجام داده و در کتابی به نام «شمایل اهل بیت» تعداد ۶۳ شمایل مذهبی را معرفی کرده است. این شمایل‌ها که مربوط به قرن ۶ هجری به بعد هستند، در دو گروه «صورت مینیاتوری» و «نقاشی ساده» تقسیم‌بندی شده‌اند، نقاشی‌های نخست بیشتر در مورد پیامبر (ص)، امیرالمؤمنین (ع) و خاندان رسالت (ع) است و گروه دوم بیشتر به واقعه‌ی کربلا و حادثه‌ی عاشورا تعلق دارد. واقعه‌ی کربلا یک واقعه‌ی پر راز و تراژدیک در اسلام است که موجب پدید آمدن یک فرهنگ شد، یک فرهنگ که مذهبی و بسیار پویا و زایا که بسیاری از زمینه‌های فرهنگی و هنری را تحت تاثیر قرار داد. و زمینه‌ساز بسیاری از دیگر هنرها گردیده است. «فونتانا» بیان می‌کند که شمایل‌هایی که به صحرای کربلا و واقعه‌ی عاشورا مربوط می‌شود، همه از مناسک مذهبی دوران آل بویه در بغداد الهام گرفته است. هم چنین به این نکته مهم اشاره می‌کند که در این آثار می‌بینیم که حضرت امیر (ع) و امام حسین (ع) و حضرت عیسی (ع) کنار هم نشسته‌اند و این براساس روایت عامه‌ای است که می‌گویند «عیسی در روز عاشورا متولد شده» و این روایت عامیانه این گونه در این پرده‌ها نمایان شده است.

فرایند شمایل نگاری را بعد از این دوره، بیشتر در دوره‌ی صفویه به صورت دیوارنگاره‌ها داریم که یکی از قدیمی‌ترین آن‌ها دیوارنگاره‌های بنای «امام‌زاده زید» اصفهان است که مجلس کربلا را نشان می‌دهد. و تا بعد هم ادامه پیدا می‌کند البته فونتانا در این مورد مطلبی نگفته، اما شمایل نگاری در دوره‌ی قاجار بسیار گسترش یافته، به خصوص که در اواخر دوره‌ی قاجار پای شمایل نگاری به قهوه‌خانه‌ها نیز باز می‌شود. قهوه‌خانه به عنوان یک نهاد اجتماعی هنرمندانی، در آنجا هر چند هنرمندان قهوه‌خانه‌ای یعنی افرادی چون قوللر آغاسی، اغلب افراد بی‌سواد و قلمدان نگار و نقاش بوده‌اند، به این امر می‌پردازند، و اوج شمایل‌های ما روی پرده‌ها و تابلوهایی است که این هنرمندان کشیده‌اند، کار هنرمندان قهوه‌خانه‌ای که به عنوان مکتب قهوه‌خانه معروف است، به دوستانه تقسیم می‌شود یکی که اصولاً به آن «غلط اندازی» یا «خیال‌سازی» نخستین بار توسط «حسین قوللر آغاسی» انجام شد و بعد از آن «محمد مدبر» بود که وقتی به اوج هنر خود رسید ناگهان گرایش به «طبیعت‌سازی» پیدا کرد. و آن را به شمایل نگاری افزود. و پرده‌هایی که دارند مصیبت کربلا و روز محشر را نمایش می‌دهند توسط ایشان خلق شده و یکی از کارهای مدبر به عنوان «پرده جهنم» یک کار سورئالیستی جهانی است.